

साठोत्तरी कविता आणि नव्वदोत्तरी कविता

अभिजीत देशपांडे

साठोत्तरी कविता हा शब्द प्रयोग आपल्या सगळ्यांना चांगलाच परिचित आहेत आणि तो चांगलाच रूजलाही आहे.

साठोत्तरी कविता म्हणजे फक्त १९६० नंतरची कविता एवढाच कालदर्शक अर्थ त्यात नाही. ही सगळी कविता.

१) लघु नियतकालिकांच्या चळवळीतली आहे.

२) पूर्वरंपरेरी या कवितेने कमी - अधिक प्रमाणात (सिर्फ हंगामा खडा करणा मेरा मक्सद नाही) भांडणं मांडलेलं आहे.

३) आणि महत्वाचं म्हणजे ती जीवनातुगामी आहे.

त्यामुळे या संकल्पनेच्या परिघात येणारे कवी अरूण कोलटकर, दिपु चित्रे, भालचंद्र नेमाडे, वसंत गुर्जर, तुळशी परब, चंद्रकांत पाटील, वसंत आबाजी डहाके, विलास सारंग, सतीश कळसेकर, मनोहर ओक - हे आणि यांसारखेच काही मोजके कवी आहेत.

या साठोत्तरी पिढीने जे बंड उभारलं ते स्थितीशीलते विरुद्धचं, वाडमयीन सांकेतिक विरुद्धचं होतं. ते फक्त सत्यकथे विरुद्धचं होतं, असं म्हणणं मला थोडं अनैतिहासिक वाटतं. ते एकूणच वाडमयीन - सामाजिक - सांस्कृतिक वातावरणातून तयार होऊ लागलेल्या मराठी समाजाच्या अभिरूचीविरुद्धचंही होतं, असं मला वाटतं. या बंडात एक कळकळ होती. एक विधायक दृष्टी होती. कवितेची पुनर्व्याख्या करण्याचा प्रयत्न त्यामागे होता.

आणि या कवींच्या यादीवरून एक दृष्टिक्षेप टाकला, तरी आपल्या लक्षात येईल, की हे आज आपल्याला वाटतो तेवढा एकसंध उठाव त्यांचा नव्हता. वेगवेगळ्या लघुनियतकालिकांतून, विविध ठिकाणांहून आणि विभिन्न भूमिकांसह ते उभे होते. आणि हे वैविध्य या सर्वांच्या कवितांतून त्यांच्या सर्व गांभीर्यासह उपस्थित आहे.

साठोत्तरी कविता हा शब्दप्रयोग या विशिष्ट कवींपुरता असला तरी त्यांच्या कवितांतील वर्ती-प्रवृत्तीस त्यातील विविधतेला व्यापणारा तो आहे, हे भान आपल्या सगळ्यांना आहेच. आणि त्यात आपण सहसा कुठेही गळत करत नाही.

आपण आपलीच अडचण करून ठेवलीय ती पुढच्या काळात.

साठोत्तरी कविता या शब्दप्रयोगाच्या धर्तीवर नव्वदोत्तरी कविता हा शब्दप्रयोग जणीवरपूर्वक रूजवला गेला आणि त्या रूजवणाऱ्यांमध्ये मीही एक होतो हे मला आधीच मान्य केलं पाहिजे.

तो अगदीच अनाटायी शब्दप्रयोग आहे. असं मी म्हणणार नाही.

अनाटायी यासाठी नाही, कारण याच काळात त्याच्या १०-१५ वर्षे आधीपर्यंत असलेली मरगळ झटकण्याच्या कामी शब्दवेध, सौष्ठव, अभिधा, ही काही नियतकालिक लागली होती आणि त्यांनी त्यातून निश्चितपणे कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न केला, या प्रक्रियेतील कवितांना काही नावच द्यायचं तर 'नव्वदोत्तरी कविता' हे वर्णनात्मक नाव त्यांना द्यायला आपली कुणाचीच हरकत नसावी.

याच काळात, म्हणजे नव्वदच्या दशकाच्या प्रांभी असलेली, कवितेला वाहिलेली अन्य दोन नियतकालिकं - कवितारती (संपा. पुरुषोत्तम पाटील) नव्यांची अक्षचळवळ (संपा. अरूण म्हात्रे) - मी या शब्दप्रयोगाच्या व्याप्तीतून काहीशी तात्त्विक कारणांसाठी पण वगळतो. आणि त्याच्याही टीका प्रपंचात जात नाही.

नव्वदोत्तरी कविता हा शब्दप्रयोग चलनात आणल्यानंतर 'तुम्ही आमचे नव्हते' हे सांगण्यासाठी अथवा "आम्ही तुमच्यापेक्षा वेगळे आहोत" हे सांगण्याच्या सोसातून 'ऐंशोत्तरी कविता' हा एक शब्दप्रयोग प्रचलनात आणला गेला. आणि वर्तमानकाळातच स्वतःचे इतिहास रचण्याची अजब तऱ्हा आमच्यातल्या काही समीक्षकांनी सुरू केली. त्यातूनच हे शिके. मग कवी कसे मागे राहतील ? आपण पुढचे म्हणजे नव्वदोत्तरी कसे ठरतो - निदान आशयाच्या दृष्टीने - हे सिध्द करण्यासाठी सरसकट जागतिकीकरणावरच्या कविता भारंभार लिहल्या गेल्या. आणि मग पुढचे सगळेच विघडत गेले मित्रांनो, माझ्या पिढीचे, माझ्या सकट.

तुम्ही जर साधारणपणे १९९०-९२ ते इ.स. २००० पर्यंत नियतकालिकांतून किंवा संग्रहरूपाने प्रकाशित झालेल्या कविता पाहिल्यात, तर तुमच्या लक्षात येईल की ज्याला आज आपण 'नव्वदोत्तरी कविता' म्हणतो, ती साठोत्तरीच्या काही प्रभावखुणा वागवताना दिसते. आणि या प्रकारे साठोत्तरी कवितेशी काही एक नाते, ही प्रस्थापित करते तोवर मला काही अडचण दिसत नाही.

- पण नंतरच्या काळात, आमच्याच काही कविमित्रांनी जे ढोल वाजवणे सुरू केले आणि ते प्रतिष्ठाही पावत गेले ते गंभीर आहे. कारण त्याच्या प्रभावक्षेत्र इतर अनेक गंभीर कविलोकही आले. आणि त्यातून

महानगरी वळणाची

मध्यमवर्गीय - उच्चमध्यमवर्गीय जीवनदृष्टीची

जागतिकीकरणाला स्वागतशील मानणारी

दैर्नदिनी म्हणजेच कविता मानणारी

आणि कुठलाही वैचारिक कणा नसलेली कविता प्रतिष्ठीत झाली.

- माझ्या दृष्टीने हे एक धोकादायक वळण आपण गाठले आहे. वाडमयीन वातावरणात कापॉरेट कल्चर येणं काही फायद्याचं असू शकेल, असं मला वाटत नाही.

हं, नियतकालिकाचे अंक

वेळेत काढता येतील,

स्पॉन्सर्स मिळाल्याने

वर्गणीदार म्हणजेच पर्यायाने वाचक

बीन महत्त्वाचे ठरतील

वर्गणी न भरताही अंक मिळतील

अंक चकचकीत, गुळगुळीत,

मल्टिकलर निघतील

हे सगळं छान वाटतंय, खरंच. पण त्यातून प्रसृत होणाऱ्या कवितेचं काय? - त्यामागे उभ्या राहणाऱ्या कवितेच्या संकल्पनेचं काय? समीक्षा - सिध्दांतानाचं काय? त्यामागे असलेल्या जीवनदृष्टीचं काय?

कविता ही जाहीरातीच्या पातळीवर येऊ द्यायची का? वृत्तवाहिन्या जशा घडाघड, वर्तमानाला live coverage च्या नावाखाली, उथळ पातळीवर आणून ठेवतात, त्याला भ्रष्ट करतात - तसंच कवितेचं होऊ द्यायचं का?

कविता हा गंभीरपणे, थवकून, सखोल आत्ममंथनाच्या पातळीवर जाऊन कारायाचा व्यवहार आहे. त्याला इतकं सवंग पातळीवर आणायचं का? मला तर वाटतं बाबा आमटे, आण्णा हजारे, मेधा पाटकर, अभय बंग ही

आणि यांसारखी मंडळी जे त्यांच्या-त्यांच्या क्षेत्रात करतायत तेच आणि तितक्याच गांधीयांचे काम आपलं कवितेच्या क्षेत्रातलं असायला हवं. शहरी-महानगरी वाङ्मय व्यवहार या आणि अशा गोष्टींनी भारतेत्ता असताना आपणासारख्या शहरी संवेदनशीलतेपामून दूर असलेल्या, तरीही वेगवेगळ्या परीने जागतिकीकरणाच्या क्लिष्ट आव्हानांना अपरिहार्यपणे सामोरे जाणाऱ्या सुजाण कवी वाचकांनी, मला वाटतं, या कृत्रिम स्पर्धेत उतरू नये किंवा या स्पर्धेला टाळ्याही पिदू नये. मी बर उल्लेख केला, की कोलटकर, चित्रे, नेमाडे, सारंग, काळसेकर या सर्व कवींच्या वृत्ती - प्रवृत्ती विभिन्न आहेत.

तसं, आपल्या पिढीचं काय? की 'नव्वदोत्तरी कविता' हा आपला ब्रँड आहे. जागतिकीकरण कम्प्युटर, इ-मेल, इंटरनेट, या आणि अशा गोष्टींनी झाली कविता प्रागतिक?

कवितेच्या भावनिक गाभ्याचं काय?

मी रोमँटिसिझम सुध्दा सर्वथेव त्याज्य मानणारा नाही. जरा नेमाड्यांची कविता वाचली, तर कळेल, भावनिकतेचं केंद्र टिकवून किती चांगली कविता लिहिता येते. आपण हे केंद्र हरवत चाललोय का?

काही मोजकेच, असे चांगले अपवाद मला दिसतात. मी आवर्जून याबाबत वीरधवल परब आणि अविनाश साळपूरीकर, नितीन कुलकर्णी पुणे, रमेश इंगळे, उत्तादकर यांचा उल्लेख करीन. अन्यही काही कवी असतील. कदाचित माझ्या वाचनातून सुटले असतील. मी त्यांच्यापर्यंत पोहचू शकलो नसेन. किंवा कदाचित, विविध नियतकालिकांची सध्या जी पीठं मला दिसतायत, त्या सर्वांच्या बाहेर ही मंडळी असतील.

खरा कवी, या वाङ्मय व्यवहाराच्या बाहेरच राहिले तर बरे, अशी स्थिती आहे.

एका बाजूला मंचीय कवींना कवितेला खूप खपाऊ करून ठेवलंय, तर दुसऱ्या बाजूला नव्वदोत्तरी (वर्णनात्मक अर्थाने) मंडळीनी कवितेचा ब्रँड करून टाकलाय. थोडा बरा कवी दिसला रे दिसला की घे त्याला आपल्या पंखाखाली, असं करत नियतकालिकांची गटवाजी वाढलीय. एकेकाळ लेखक सत्यकथेचा म्हणवला जात असे आता कवी नियतकालिकांचा.

मला माहितीय, मी खूप कटू बोललोय. झोंबणार बोललोय. पण अनेक दिवसांची आतली अस्वस्थता तुमच्यासमोर मला व्यक्त करायला मिळाली, त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे.

जाता जाता, मला एक गोष्ट आठवते, ती सांगतो.

एक नवशिक्या गायक एक मोठ्या अभिजात गायकाकडे गेला. आणि मला गाणं 'शिकवा' म्हणाला. पंडितजींनी विचारलं, "शिकवीन कमीत कमी १० वर्षे लागतील." नवशिक्याला चमकायची घाई होती. तो म्हणाला, "पंडितजी, पण मुळातच मला काही येतं, ते गाऊन दाखवतो." पंडितजींनी गाणं ऐकलं, नवशिक्याला घाई होती, तो म्हणाला, "आता बोला, मी किती वर्षात शिकू शकेन गाणं." पंडितजी म्हणाले, "किमान २० वर्षे तरी लागतील. १० वर्षे आधीचं गाणं विसरायला आणि १० वर्षे नव्याने शिकायला."

मला वाटतं, तसं पटकन कवितेत 'करिअर' करण्याच्या घाईत, आपल्या पिढीचं, नव्वदोत्तरी कविता या संकल्पनेचं असं होऊ नये. म्हणून हे सगळं. त्यात मीही आलोच. एका अर्थाने माझं मला सावध करण्यासाठी मी हे बोललो.

धन्यवाद !

बाल एकांकिका - 'बा. गो. आपटे पुरस्कार'

गोष्टीची गोष्ट - गोविंद गोडबोले
(पृष्ठे ३२, किंमत: २० रु.)

शब्दवेळ

शब्दवेळ प्रकाशनाच्या दोन पुस्तकांना यावर्षी
'उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मितीबद्दल'
राज्य पुरस्कार मिळाले !

कथा - 'बी. रघुनाथ पुरस्कार'

माती आणि कागद - आप्पासाहेब खोत
(पृष्ठे १२४, किंमत: १०० रु.)

उन्हातलं चांदणं
- जयंत पाटील
(पृष्ठे १४४, किंमत: १०० रु.)

झाडांची गाणी
- विनाक्षी सरदेसाई
(पृष्ठे २४, किंमत: २० रु.)

निळं स्वप्न पाहणाऱ्या
तिलीची गोष्ट
- प्राचार्य लीला पाटील
(पृष्ठे २४, किंमत: ३० रु.)

शब्दवेळ

शब्दवेळ प्रकाशन
१३०३, अ, राजघाट रोड,
शिवाजी पेठ,
कोल्हापूर - १२.
☎ ०२३१-२६२६७६५